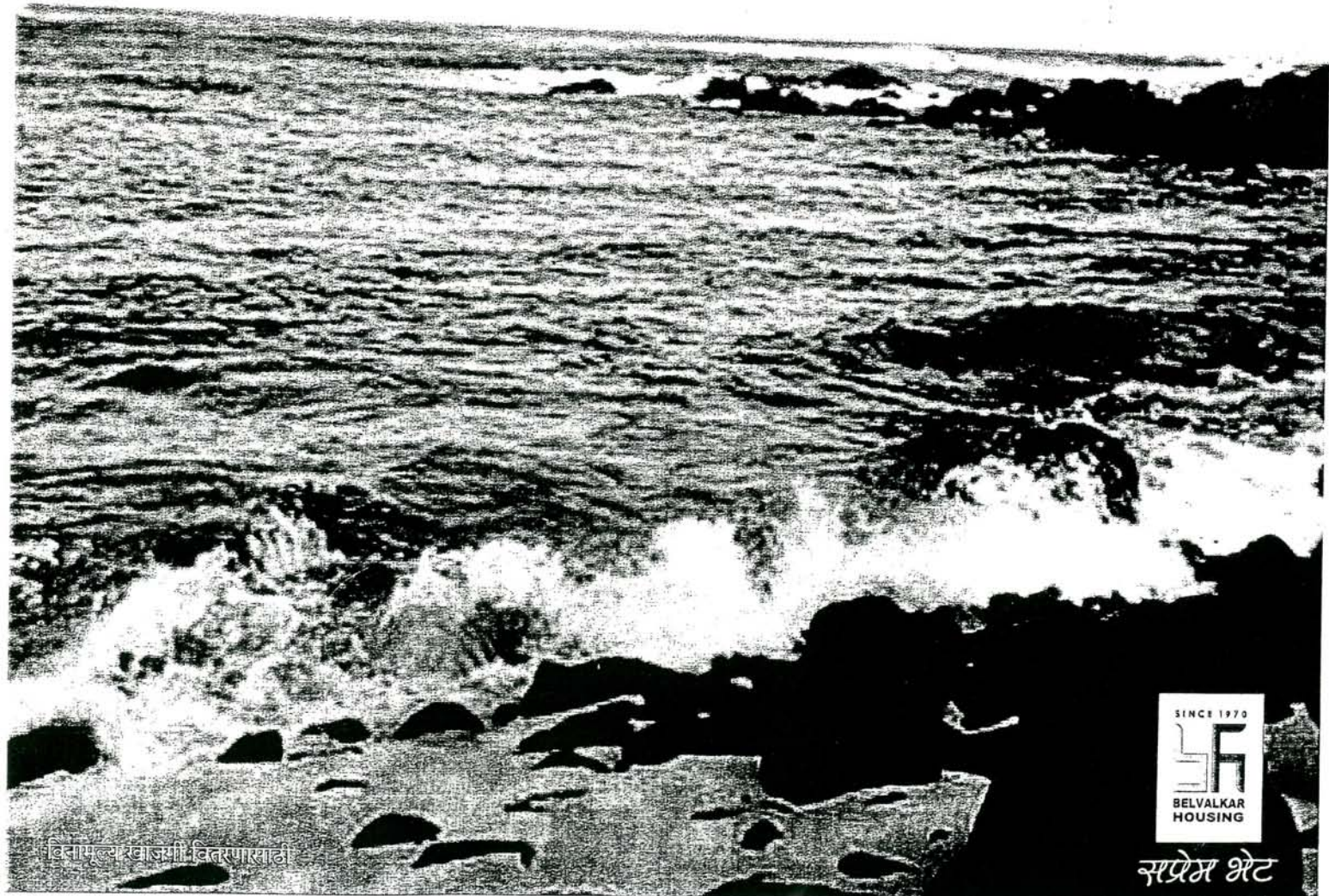

हसी अक्षर

जुलै २००६

विनायक खाजगी वित्तणाराठ

सप्रेम श्रेट

डॉ. जयंत नारळीकर

भूतकाळ

“महाराजांचा विजय असो !” प्रतिहारिने प्रवेश करून सूचना दिली ! “भिखू सारिपुत आपल्याला भेटायला आले आहेत.”

सम्राट हर्षवर्धन अमात्य सुदक्षाबरोबर चर्चेत गुंतले होते. अशा प्रसंगी त्यांना सर्वसाधारणपणे कोणीही भेटू शकत नसे. महाराज्ञी आणि इतर अमात्यांना पण राजकक्षात मज्जाव होता. सर्व प्रतिहाऱ्यांना सक्त ताकीदच होती तशी. तरी पण नियमांना अपवादही असतात. भिखू सारिपुत अशा मोजक्या अपवादांत होते. खुद्द सम्राटांनी ज्या महायानपंथाचा अवलंब केला त्याचे ते राजधानीतले प्रमुख होते. परंतु आपल्या महत्त्वपूर्ण पदाचा त्यांनी राजकीय कामात ढवळाढवळ करण्याकरिता कधीही दुरुपयोग केला नाही. उलट राजधानीबाहेर एका तपोवनात आश्रम थाटून गौतम बुद्धाचे तत्त्वज्ञान शिकविण्याचा प्रघात त्यांनी वीस गेली वर्षे चालू ठेवला होता. विद्वानांनी, अभ्यासकांनी राजवाड्याचे उंबरठे झिजवू नयेत अशी त्यांची धारणा होती, आणि त्यांची विद्वत्ताच अशी होती की, सम्राटच वेळोवेळी मनःप्रसादासाठी त्यांच्याकडे धाव घेत.

मग आज आपला नेहमीचा प्रघात मोडून त्यांनी तातडीने राजवाड्याकडे येण्याजोगे काय घडले होते? खुद्द सम्राटांच्या मनात, ते लगबगीने बाहेर आले तेव्हा, हाच विचार आला.

“भंते, आपले स्वागत असो! आपले आणि आपल्या आश्रमवासीयांचे सर्व कुशल आहे ना? काही अनुचित घडले असल्यास त्याबद्दल मी आगाऊच क्षमा मागतो.” सारिपुतांना उच्चासनावर बसवून सम्राट म्हणाले.

“राजन्! तुझे साम्राज्य आहे तोपर्यंत आर्यावर्तात अनुचित प्रकारांना स्थान नाही. आणि तुझ्या शौर्याची कीर्ती जगभर पसरलेली असल्याने तुझ्या प्रजाजनांना राज्याबाहेरील शत्रूकडूनही धोका नाही. माझ्या बाबतीत आणि माझ्या सहकाऱ्यांच्या बाबतीत तू विचारलेस... आमचे कुशल आहे. मी आज तुझ्याकडे तक्रार घेऊन आलो नाही किंवा कुठल्या अपेक्षेनेही आलो नाही. मी आलोय तुला सावध करायला.....”

“पण भगवन् !...” अमात्य सुदक्ष मध्ये उद्गारला.

“सुदक्षा! भगवान ही पदवी लावून घ्यायची माझी योग्यता नाही. प्रासादशिखरावरील कावळ्याने, आपण गरूड आहोत म्हणून गोड गैरसमजूत करून घेणे एक वेळ क्षम्य टरेल. पण माणसाने हे विसरू नये की दिव्यत्वाकडे जाणारा जिना असंख्य पायऱ्यांचा असतो. त्या ज्ञानाच्या

पायऱ्या मी आता कुठे चढायला सुरुवात करत आहे.” आपल्या नेहमीच्या सौम्य शब्दांत सारिपुतांनी त्याला समज दिली.

“चुकलो भंते!” सुदक्ष शरमला.

“पण सांग ना! तुला कोणती शंका आली?”

“भंते, आपणच आधी असे म्हणालात की, राज्याला आतून आणि बाहेरून धोका नाही. मग सावधगिरी कशापासून?”

“हर्षवर्धन! जोपर्यंत तुझ्याजवळ सुदक्षासारखा राजनीतिपटू अमात्य आहे तोपर्यंत राजकीय धोरणाबाबत तुला इतरांनी सल्ला देण्याची आवश्यकताच नाही.”

सुदक्षाकडे मंद स्मित टाकीत सारिपुत पुढे म्हणाले, “पण सम्राट, मी तुला ज्यापासून सावध करू इच्छितो तो धोका पृथ्वीवरचा नाही. तो धोका अंतराळातून अपेक्षित आहे.”

“अंतराळातून?” राजा आणि प्रधान दोघे एकदम उद्गारले.

“होय! आणि तो साकार झाला तर त्याची मर्यादा ह्या राज्यापर्यंतच नसून संबंध पृथ्वीतलाला भोवेल अशी आहे. पण मी तुमचे कुतूहल आणखी न ताणता सर्व काही सुरुवातीपासून सांगतो.”

असे म्हणून सारिपुतांनी आपल्या ओजस्वी वाणीने सांगायला सुरुवात केली.

“ज्यांचे नाव मला देण्यात आले ते भिखू सारिपुत भगवान बुद्धांच्या शिष्यांपैकी होते हे तुम्हाला माहीत आहेच. त्यांची तथागतांशी अनेक बाबतीत चर्चा होत असे. बौद्ध धर्माच्या स्वरूपात तथागतांच्या ज्ञानामृताचा अनेक देशांत प्रसार झाला आहे. हे ज्ञान सर्वसामान्यपणे तत्त्वज्ञानाच्या स्वरूपात आहे आणि त्याने मानसिक शांती मिळते म्हणून त्याचा प्रचार लवकर झाला...

“परंतु, इतर अनेक विषयांवर सारिपुतांची तथागतांशी चर्चा होई. गौतम बुद्धांचे ज्ञान केवळ तत्त्वज्ञानापुरते मर्यादित नव्हते याचा प्रत्यय सारिपुतांना अशा चर्चेतून येत असे आणि त्यांनी अशा चर्चांच्या नोंदी करून ठेवल्या होत्या. त्या नोंदी परंपरेने एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे जात जात शेवटी मला पाहायला मिळाल्या. मानवी जीवनाशी किंवा तत्त्वज्ञानाशी यांचा विशेष संबंध नसल्याने त्या फारशा लोकप्रिय झाल्या नाहीत. काही भिखूंनी त्या समजून घ्यायचा थोडा फार प्रयत्न केल्यावर शेवटी अगम्य म्हणून सोडून दिल्या.

मला मात्र ही माहिती रोचक वाटली. कारण सारिपुताप्रमाणे मलाही अंतराळाबद्दल कुतूहल आहे. आकाशात चमकणाऱ्या तारकांबद्दल सारिपुतांनी तथागतांशी केलेल्या चर्चेची उद्धरणे मी वाचली. यूनान आणि अरबस्तानातून आलेल्या खगोलशास्त्रीय माहितीचा अभ्यास करून आणि आर्यभटाचे आर्यभटीय समजावून घेतल्यानंतर मला त्या चर्चेतून बोध होतोय असे वाटायला लागले. इतकेच नाही तर ती चर्चा मला अतिशय मनोवेधकही वाटली...

फार पाल्हाळ न लावता, आजच्या प्रसंगाला आवश्यक तेवढी माहिती आता सांगतो. ज्याप्रमाणे जन्म, शैशवकाल, तारुण्य, प्रौढावस्था. वृद्धावस्था आणि मृत्यू हे मानवी जीवनातले वेगवेगळे टप्पे आहेत, त्याप्रमाणे ताऱ्यांच्यामध्ये देखील कालानुरूप बदल होत असतात. हे बदल त्यांच्या आंतरिक रचनेत होतात, पण त्यांचा परिणाम बाहेर दिसतो. ताऱ्यांचे आकार, रंग, दीप्तिस्त्रोत हे कालमानाप्रमाणे बदलतात. बहुतांशी हे बदल इतके सावकाश होतात की, मानवी जीवनाच्या शंभर वर्षांच्या काळातदेखील ते आपल्याला जाणवत नाहीत.

“परंतु क्वचित प्रसंगी हे बदल स्फोटक स्वरूपाचे असतात. अशा स्फोटात ताऱ्यांचा समतोल बिघडतो आणि आतला लहानसा गाभा सोडून बाकीचा सर्व तारा ठिकऱ्या ठिकऱ्या होऊन अंतराळात भिरकावला जातो. हा स्फोट होताना मात्र तारा इतका प्रकाशमान होतो की, तो दिवसा देखील दिसू शकेल!”

“हे सर्व का घडते? कसे घडते? याची नोंद मात्र मला सापडली नाही. कदाचित ही कारणमीमांसा कळायला अवघड वाटल्याने सारिपुतांनी तिची नोंदच केली नसेल. किंवा तथागतांनीच ही माहिती सारिपुतांना अवघड वाटेल म्हणून सांगितली नसेल. त्यामुळे माझे कुतूहल मात्र पुरते शमले नाही. फार काय, ह्या सर्व माहितीत तथ्यांश किती असेल, का ही सर्व कविकल्पनाच आहे, अशा तऱ्हेच्या शंका मला कित्येकदा आल्या. परंतु आज माझे शंकांनिरसन झाले.”

“आज पहाटे मी एका ताऱ्याचा स्फोट होताना पाहिला.”

सम्राट आणि अमात्य दोघे एकदम भानावर आले. ताऱ्याचा स्फोट? म्हणजे केवढा मोठा? त्यातून प्रकाश किती येईल?

आणि स्फोट म्हटला तर आवाज नको का? तो कुठे ऐकू आला? आणि शेवटी सर्वांत महत्त्वाची बाब- ह्या स्फोटापासूनच आपल्याला धोका आहे का?

आपल्या श्रोत्यांच्या मनातील तयारी ओळखून सारिपुत पुढे म्हणाले, “मी ह्या विषयाचा तज्ज्ञ नाही आणि म्हणून तुमच्या मनात येणाऱ्या प्रश्नांची उत्तरे मी देऊ शकेन का या बाबतीत मला शंका वाटते. पण मी जे काही वाचले त्यावरून असे सांगू शकतो की, पुढल्या काही दिवसांत ह्या ताऱ्याच्या प्रकाशात प्रचंड वाढ होईल आणि ती वर्षा-दोन वर्षांत हळूहळू कमी होईल. हा प्रकाश किती असेल ते मला सांगता येणार नाही. तो तारा आपल्यापासून किती लांब आहे यावर ते अवलंबून राहिल. कदाचित रात्रीसुद्धा अंधकार नष्ट करण्याइतपत ह्या ताऱ्याचा प्रकाश वाढेल! आपल्याला सर्वांनाच पुढल्या दोन-चार दिवसांत दिसून

येईल....”

“पण राजा, तुला एक महत्त्वाची सूचना करायला मी आलो आहे. पुढच्या काही दिवसांत आकाशात जे काही चमत्कार दिसतील त्याने घाबरून जाऊ नकोस! उलट जनमनात घबराट पसरू नये असे तुझे वर्तन पाहिजे, म्हणून तू राज्यकारभार खंबीरपणे चालव. लोकांना आश्वासन दे की, घाबरण्याचे कारण नाही. पुढे घडणाऱ्या घटनेत दैवी प्रकोप कसलाही नाही. त्यासाठी अनुष्ठानांची गरज नाही. अशा तऱ्हेच्या अंधविश्वासू प्रथा मुळीच बोकाळू देऊ नको.”

“अंतराळ विशाल आहे. पृथ्वीपेक्षा पुष्कळ विस्तीर्ण आहे. तेथील लहानसहान फरक देखील आपल्या पृथ्वीच्या तुलनेने प्रचंड वाटतात. जे काही घडत आहे ते सर्व नैसर्गिक घटनांचा भाग म्हणून समज.”

सम्राटांच्या तेजस्वी मुद्रेवर मात्र गांभीर्याची, चिंतेची छाया दिसत होती. ते म्हणाले, “हा हर्षवर्धन यथाशक्ति आपल्या सूचनांचे पालन करील. परंतु भंते, राजा हा प्रजेचा पिता असतो. पिता ह्या नात्याने त्याला कुटुंबाची काळजी वाटणे साहजिकच आहे. म्हणून विचारतो : आपण मला याची ग्वाही देऊ शकता का की, ह्या स्फोटांमुळे प्रजेला कसलाही धोका नाही?”

कारण स्फोटाची पहिली माहिती प्रकाश घेऊन येतो. ह्या पंचमहाभूतांनी बनलेल्या विश्वात प्रकाश सर्वांत जलद गतीने जातो. आज प्रकाश इथे पोचला. स्फोटातून आणखी जे काही बाहेर पडले असेल ते प्रकाशापेक्षा हळू वेगाने प्रवास करित असणार. ते स्फोटजनित पदार्थ भविष्यकाळात इकडे येऊन पोचतील. तोपर्यंत तू आणि तुझे अनेक वंशज हयात नसाल. आजची तुझी प्रजा काळाच्या जबड्यात गेली असेल!

“तुझ्यासारख्या प्रजावत्सल सम्राटाकडून मला हा प्रश्न अपेक्षित होताच!” स्मित करित सारिपुत म्हणाले. पण पुढे त्यांचीच मुद्रा चिंताग्रस्त झाली. ते पुढे म्हणाले, “माझ्या तोकड्या ज्ञानाच्या आधारे मी इतकेच सांगू शकतो की, निदान तुझ्या राजवटीत तरी काही धोका येऊ नये! कारण स्फोटाची पहिली माहिती प्रकाश घेऊन येतो. ह्या

पंचमहाभूतांनी बनलेल्या विश्वात प्रकाश सर्वांत जलद गतीने जातो. आज प्रकाश इथे पोचला. स्फोटातून आणखी जे काही बाहेर पडले असेल ते प्रकाशापेक्षा हळू वेगाने प्रवास करित असणार. ते स्फोटजनित पदार्थ भविष्यकाळात इकडे येऊन पोचतील. तोपर्यंत तू आणि तुझे अनेक वंशज हयात नसाल. आजची तुझी प्रजा काळाच्या जबड्यात गेली असेल! तेव्हा तुला भविष्याची काळजी नको.”

पण हर्षवर्धन महाराजांचे समाधान झाले नाही. ते पुढे म्हणाले, “परंतु भविष्यकाळात तरी हा स्फोटावशेषापासून धोका आहे का? असल्यास तो आपल्याला दूर करायचा प्रयत्न आतापासूनच करायला नको का?”

सारिपुत प्रथमच जोरात हसले आणि म्हणाले, “राजा! तू हे सुचवणे साहजिक आहे. पण अंतराळातील विशाल घटनांपुढे मानवी

शक्ती किती लहान ठरते, याचा विचार केला तर आपण कुठलेही प्रयत्न केले तरी त्यांचा काहीही उपयोग होणार नाही. जर त्या स्फोटापासून धोकादायक पदार्थ पृथ्वीच्या दिशेने आले तर त्यांचे निवारण करणे आपल्या आवाक्याबाहेरचे आहे.”

अमात्य सुदक्षाने मात्र नेहमीप्रमाणे व्यवहारी सूचना केली. “महाराज! आपण जर आजपासून दिसणाऱ्या घटनेची सविस्तर नोंद ठेवायची सोय केली, तर भविष्यकाळात तरी त्याच्यापासून पुढच्या पिढीला उपयोग होईल.”

सम्राटांनी सारिपुतांकडे पाहिले, “भंते! आपणच हे महत्त्वाचे काम करावे ही माझी आपल्याला विनंती आहे. आपण लिहिलेली माहिती ताम्रपत्रांवर कोरून ती अनेक ठिकाणी सुखरूप पुरून ठेवायची सोय मी करीन. माझ्या मते त्या माहितीचा पुढच्या पिढीला निश्चितच उपयोग होईल.”

वर्तमानकाळ

एशियाटिक सोसायटीच्या दरबार हॉलमधील भाषण संपले होते. वक्ता गर्दीतून मार्ग काढीत हळूहळू बाहेर येत होता. इतक्यात त्याला एका वृद्ध माणसाने थांबवले.

“डॉ. नेने, माझे नाव तात्यासाहेब भागवत. मी पुण्याहून मुद्दाम तुमचे भाषण ऐकायला आलो. भाषण फार आवडले आणि माझ्या येण्याचा निम्मा उद्देश पुरा झाला. काय?”

प्राच्यविद्या आणि पुरातत्त्व संशोधन संस्थेचे वयोवृद्ध संचालक आपल्या भाषणासाठी इतक्या लांबून आले हे ऐकून अविनाश नेनेला आनंद झाला. पण त्याचबरोबर कुतूहलही वाटले. पुरातत्त्व संशोधकाला खगोलशास्त्रीय भाषणात इतका रस कशामुळे? आणि भागवतांचा उरलेला ‘निम्मा उद्देश’ काय असेल? त्याने आपले कुतूहल व्यक्त केले.

“तुमचे कुतूहल जागृत झाले ना?” भागवत हसून म्हणाले, “आपण जर कुठे निवांत बसून चर्चा केली, तर मी तुम्हांला सर्व सांगू शकेन. काय-?”

“मुंबईत आणि निवांत जागा? तुम्हाला त्यासाठी माझ्या संस्थेतच यायला पाहिजे. येता माझ्याबरोबर?” नेनेची सूचना मान्य करून भागवत त्याच्या कारमध्ये शिरले. त्यांच्या हातात होती एक मोठी ब्रीफकेस. (ब्रीफकेस कसली? लहान सूटकेसच होती ती!) पण नेनेचे लक्ष तिकडे नव्हते.

संस्थेचे आवार समुद्रकाठी होते. सुरूची झाडे जवळ जवळ लावून ती उंच वाढू देऊन सावलीची एक उत्तम जागा तयार करण्यात आली होती. तिकडे नेने भागवतांना घेऊन गेला. “माझ्या ऑफिसमध्ये टेलिफोनचा त्रास फार होतो, आणि तोही नंबर चुकीचा लागला म्हणून. त्यापेक्षा ही जागा बरी.” त्याने खुलासा केला.

“वाः! काय शांत जागा आहे. मुंबईत असेल असे वाटत नाही- काय? मी तुम्हाला जे दाखवणार आहे ते पण अशाच शांत, निसर्गरमणीय जागी लिहिलेले असणार.” नेनेच्या प्रश्नार्थक मुद्रेकडे पाहून भागवत पुढे म्हणाले, “तुम्ही आपल्या भाषणात क्रॅब नेब्युलाची स्लाइड दाखवली. ४ जुलै १०५४ रोजी स्फोट पावलेला तारा, त्याचे ते अवशेष आहेत असे तुम्ही म्हणालात- काय?”

“ताऱ्याचा स्फोट पुष्कळ आधी झाला. पण तो तारा आपल्यापासून लांब असल्याने त्या स्फोटातून निघालेला प्रकाश पृथ्वीपर्यंत पोचायला बराच काळ गेला. तो प्रकाश आपण सांगितलेल्या तारखेला पृथ्वीवासीयांनी प्रथम पाहिला.” आपल्या व्याख्यानात केलेला खुलासा अविनाशने पुन्हा केला.

“बरोबर, बरोबर- काय? तर तो पाहिल्याची नोंद चिनी आणि जपानी ज्योतिष्यांनी केली असे तुम्ही सांगितले. भारतीयांनी मात्र अशी नोंद केलेली सापडली नाही असे पण तुम्ही सांगितलेत - काय?” भागवत.

ह्या वेळचा ‘काय’ प्रश्नार्थक आहे असे समजून अविनाशने होकारार्थी मान हालवली. भागवतांना अशी नोंद तर सापडली नाही? तो हा प्रश्न विचारणार इतक्यात भागवत पुराण पुढे चालू झाले.

“तर हे स्फोटक तारे आपल्या आकाशगंगेत अनेकदा दिसून आलेत असे तुम्ही म्हणालात. इतर तारकाविश्वातही असे स्फोट दिसले आहेत हे तुम्ही सांगितलेत. मला वाटते दर तीनशे वर्षांतून असा प्रचंड स्फोट आपल्या आकाशगंगेत होत असेल असे तुम्ही म्हणालात-काय?” भागवत आपल्या टीपा न्याहाळत बोलत होते.

“आपल्या आकाशगंगेत क्रॅब नंतरच्या नऊ शतकांत असे दोनतीनच मोठे स्फोट दिसले.” अविनाशने खुलासा केला. भागवत पुढे म्हणाले, “म्हणजे क्रॅबपूर्वीच्या काळातही असे स्फोट झाले असणार. असा एक स्फोट भारतीयांनी सातव्या शतकात पाहिला याचा पुरावा मी आणला आहे.”

भागवतांनी आपली प्रचंड ब्रीफकेस उघडायला सुरुवात केली. जरी त्यांच्या चेहऱ्यावर उत्साह होता, तरी अविनाशला मात्र त्यात सहभागी व्हावेसे वाटत नव्हते. त्यांचा ‘पुरावा’ कुठल्या प्रकारचा असेल याची त्याला पूर्वाभवावरून कल्पना होती. अलीकडल्या काळातले वैज्ञानिक शोध-रेडिओ, टी.व्ही., अँटम बॉम्ब, अंतराळयाने इत्यादी आपल्या पूर्वजांना माहीत होते अशी विधाने त्याने ऐकली होती. त्यांच्या पुष्टीसाठी सादर केलेले ‘पुरावे’ त्याने पूर्वी पाहिले होते. हे पुरावे तंत्रज्ञाच्या भाषेत लिहिले नसून काव्यात्मक भाषेत आहेत असे तो नेहमी म्हणत असे. जर आपल्या पूर्वजांना टी.व्ही. बनवता येत होता, तर तो कसा बनवायचा याचे ‘मॅन्युअल’ आहे का? असा तो नेहमी प्रश्न करी. आणि अद्याप असा पुरावा त्याच्या पाहण्यात आला नव्हता. आता भागवतदेखील एखादे काव्य उकरून काढतील आणि त्यातील श्लोकांतून तारकास्फोट होत

आहे असा निष्कर्ष काढतील. हा पुरावा वैज्ञानिक स्वरूपाचा नाही म्हणून आपल्याला त्यांच्या उत्साहावर पाणी पाडावे लागणार... अविनाशला किंचित वाईट वाटले.

तो विचारत मग असेपर्यंत भागवतांनी आपल्या ब्रीफकेसमधून कापडात गुंडाळलेले एक गाठोडे काढले आणि त्याची गाठ सोडवून ताम्रपत्रासारखी एक वस्तू काढली. त्यावरील लिपी आणि भाषा अविनाशला अपरीचित असली तरी त्यातील आकडेवारी आणि रेखाचित्रे पाहून त्याची जिज्ञासा जागृत झाली.

“अशी कित्येक ताम्रपत्रे आम्हाला बिहारमधील उत्खननात मिळाली. माझे सहकारी विनोद गुप्ता यांना त्याचे श्रेय दिले पाहिजे-काय? पुस्तकातल्या पानांप्रमाणे क्रमाने लावलेला ताम्रपत्रांचा हा संचच आम्हाला एकत्र मिळाला. नव्हे, असे तीन संच तीन ठिकाणी मिळाले. तिन्ही संच एकसारखे आहेत. तसेच असे अनेक संच इतरत्र सापडतील असा गुप्तांचा तर्क आहे आणि मी त्याच्याशी सहमत आहे- काय? मुद्दाम पुढच्या पिढीला हे सापडावेत अशी लेखकाची योजना असावी.”

अविनाशच्या चेहऱ्यावरील प्रश्नांकित भाव पाहून भागवत पुढे म्हणाले, “ह्या ताम्रपत्रांचा अर्थ लावायचा आम्ही प्रयत्न करत आहोत आणि त्यात आम्हाला बरेच यशही मिळाले आहे. यातील माहिती पालीमध्ये आहे आणि ती सारिपुत नावाच्या बौद्ध भिखवूने लिहिली आहे. हा सारिपुत गौतमबुद्धाच्या शिष्यांपैकी नसून हर्षवर्धनाच्या काळातला, राजाच्या मोठ्या सन्मानाला पात्र असा एक विद्वान भिखवू होता. राजाज्वेवरून त्याने, त्या वेळी दिसलेल्या एका प्रचंड तारकास्फोटाची नोंद केली आहे. आणि स्वतः मोठा कवी असूनही त्याने लिहिलेले सर्व वर्णन त्यात कविकल्पना न कोंबता, जसे दिसले तसे केलेले आहे. अगदी तुम्हा शास्त्रज्ञांना पाहिजे तसे! काय? तारखांची व्यवस्थित नोंद आहे. आकडेवारी आहे. रेखाचित्रे वापरली आहेत. त्या काळी उपलब्ध असलेल्या निरीक्षण-साधनांचा जितका म्हणून उपयोग करता येईल तितका करून त्याने ही माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे...”

“मी खगोलशास्त्रज्ञ नाही, प्राच्यविद्यातज्ज्ञ आहे. म्हणून मी तुमच्याकडे आलो आहे. माझी तुम्हाला विनंती आहे की, सारिपुताच्या ह्या आख्यानाचा अर्थ लावण्यास मदत करा. ताम्रपत्रांतील माहिती माझ्या अल्प मतीप्रमाणे मी इंग्रजीत भाषांतरित केली आहे. त्याची प्रत मी तुम्हाला देतो.” अविनाशकडे एक टंकलिखित प्रत देत भागवत पुढे म्हणाले, “तुम्ही हे काम हाती घ्याच! कारण सारिपुताने आपल्यानंतरच्या पिढ्यांना आवाहन केले आहे की, त्यांनी स्फोटजनित द्रव्यांपासून सावध असावे. ही स्फोटजनित द्रव्ये कसली, त्यातून धोका कोणत्या प्रकारे संभवतो, केव्हा संभवतो अशा प्रश्नांची उत्तरे देण्यास आपण असमर्थ असल्याची प्राजाळ कबुली सारिपुताने आपल्या आख्यानाच्या शेवटी दिली आहे -काय?”

टंकलिखित चाळत चाळत अविनाशने खुलासा केला, “आधुनिक खगोलशास्त्र सांगते की, तारकास्फोटातून विश्व-किरणांचा प्रचंड मारा होतो. ह्या किरणांत मूल कण, अणुगर्भ इत्यादींचा समावेश असतो. जरी ही किरणे जवळ जवळ प्रकाशाच्या वेगाने प्रवास करतात, तरी वाटेत आकाशगंगेतील चुंबकीय क्षेत्र यांना अडवू पाहते. त्यामुळे त्यांचा वेग मंदावतो, दिशा बदलते आणि म्हणून त्यांना पृथ्वीपर्यंत पोचायला प्रकाशापेक्षा अधिक कालावधी लागतो. मात्र, जर का त्यांचा मारा मोठ्या प्रमाणावर आपल्या पृथ्वीवर झाला, तर त्यातून दुष्परिणाम उद्भवणार हे निश्चित. आपल्या भोवतालचे वायुमंडळ त्यातील ओझेन वायूच्या थरामुळे सूर्यापासून येणाऱ्या अल्ट्राव्हायोलेट किरणांपासून आपले रक्षण करते. विश्वकिरणांच्या मान्यामुळे ओझोनचा थर नाहीसा होण्याची शक्यता आहे. आणि तसे जर झाले, तर मात्र पृथ्वीवरील जीवनसृष्टी किती वेळ टिकून राहील ही शंका आहे. सारिपुताला हे तर कदाचित अभिप्रेत नसावे? पण जरी त्याला ही आधुनिक माहिती नव्हती, तरी स्फोटावशेषातून पुढे मागे आपल्याला धोका असेल ही कल्पना त्याला असावी हे निश्चितच कौतुकास्पद आहे....”

“अर्थात जर क्रॅबप्रमाणे हा तारकास्फोट आपल्यापासून पुष्कळ अंतरावर असेल, तर आपल्याला विश्वकिरणांच्या मान्यापासून भीती नाही. कारण इतक्या लांबीवरून येणारा मारा प्रखर नसतो. पण मी आताच, आपण दिलेल्या टंकलिखितात पाहिले आणि एक वाक्य पाहून चरकलो! सारिपुताने लिहिले आहे की, स्फोटानंतर जवळजवळ वर्षभर रात्री पौर्णिमेच्या दसपटीने जास्त प्रकाश होता. त्यावरून हा तारा क्रॅबपेक्षा नक्कीच पुष्कळ जवळचा असणार. म्हणून भागवतसाहेब, मलाही हे प्रकरण अतिशय महत्त्वाचे वाटते. आणि हे माझ्या निदर्शनास आणल्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे.” मोठ्या प्रयत्नाने अविनाशने वाक्याच्या शेवटी ‘काय?’ टाकायचा मोह टाळला.

भागवतसाहेब निघून गेल्यावर अविनाशने सारिपुताचे आख्याना काळजीपूर्वक वाचून काढले आणि त्याची मुद्रा गंभीर झाली.

सारिपुताने तारकास्फोट प्रथम दिसला त्या दिवसापासून प्रत्येक दिवशी चार वेळा त्याचे निरीक्षण करून सूर्योदय, मध्यान्ह, सूर्यास्त आणि मध्यरात्र अशा वेळच्या नोंदी ठेवल्या होत्या. ताऱ्याचा डोळ्याला दिसणारा आकार, त्याचे तेज आणि त्यातील सर्वांत उदून दिसणारा रंग यांच्या त्या नोंदी होत्या. जरी ती निरीक्षणे मानवी चक्षूवर आधारलेली होती, जरी त्यात अंदाजाने नोंदी केल्या होत्या तरी त्यामागचा निरीक्षकाचा अनुभव आणि टापटीप स्पष्ट दिसून येत होती. अविनाशला प्रख्यात खगोलशास्त्रज्ञ सर फ्रेड हायेल यांनी गमतीने केलेले विधान आठवले, “आकाशात तारकास्फोट केव्हा होतो? जेव्हा तो पाहायला पृथ्वीवर एखादा उत्तम निरीक्षक असतो तेव्हा!” सारिपुताची निरीक्षणे पाहून टायको ब्राहे आणि योहान् केप्लरसारख्या कसलेल्या निरीक्षकांनी कौतुकाने माना डोलावल्या असत्या.

होय! हा महास्फोटक ताराच होता आणि तो सारिपुत्ताने बरोबर टिपला होता. आता काम राहिले होते ते त्या ताऱ्याची दिशा ठरवणे आणि त्याच्या अंतराचा अंदाज बांधणे. हे काम सारिपुत्ताच्या माहितीवरून आधुनिक खगोलशास्त्रीय वेधप्रणाली वापरून करता येण्याजोगे होते. पण त्यासाठी ही गजबजलेली मुंबापुरी सोडून एखाद्या प्रमुख वेधशाळेकडे धाव घेणे आवश्यक होते. अविनाशने बंगलोरला फोन केला.

- आणि नंतरचे काही दिवस विलक्षण गडबडीत गेले!

बंगलोरच्या खगोल भौतिकशास्त्राच्या संस्थेतील डॉ.कुमारस्वामींनी अविनाशला पुष्कळ मदत केली. कावलूर येथील दुर्बिणीवरून वेध घेण्याची त्वरित परवानगी दिली आणि स्वतःचे निरीक्षक पुरवले. मग आकाशातील एका विशिष्ट भागातील ताऱ्यांचा आणि त्यांच्या आसमंताचा छायाचित्रांनी आणि वर्णपंक्ती घेऊन याचा अभ्यास करण्यात आला. ती माहिती गणकयंत्रांकडे सोपविण्यात आली. मग उटकमंडच्या रेडिओ दुर्बिणींनी ह्या कामात भाग घेतला. पुन्हा गणकयंत्रे पुन्हा वेध-मग परदेशी अंतराळ संस्थांना पाचारण आणि त्यांनी घेतलेले अंतराळ यानातले क्ष-किरणांचे वेध - पुन्हा गणकयंत्रे..

ह्या आधुनिक खगोलशास्त्राच्या वेधांचे पर्यवसान झाले एका तातडीने बोलावलेल्या परिसंवादात. हा परिसंवाद अविनाशच्या संस्थेत झाला. वेगवेगळ्या तज्ज्ञांनी माहिती आणि मते प्रदर्शित केली. विज्ञानात मतभेद हे असायचेच, पण काही बाबतीत मात्र सर्वसंमत निष्कर्ष काढण्यात आले. ते थोडक्यात असे होते.

हा स्फोट शशक नक्षत्रातील तारकापुंजात झाला. त्या ठिकाणी क्रॅब नेब्युलाप्रमाणेच, पण त्याहून कमी तेजस्वी असे स्फोटावशेष सापडले. रेडिओ-निरीक्षणांनी पण त्याला दुजोरा दिला. मात्र अशा अवशेषातून मूळ ताऱ्याच्या उरलेल्या गाभ्याचा स्पंदक (पल्सार) तयार होण्याची शक्यता असते, त्याप्रमाणे स्पंदक मात्र तेथे सापडला नाही. त्यावरून दोन परस्पर भिन्न निष्कर्ष निघत होते. काही तज्ज्ञांच्या मते ह्या स्फोटात संपूर्ण तारा भग्न झाला असावा आणि त्याचा गाभा देखील टिकला नाही. त्या उलट, काही तज्ज्ञ ह्या ताऱ्याचा गाभा अतिशय मोठा असल्याने त्याचे कृष्णविवर झाले असून ते अदृश्य स्वरूपात तेथेच जवळपास असावे अशा मताचे होते. कुठलाही निष्कर्ष घेतला तरी स्फोट हा अतिप्रचंड असणार हे दिसत होते, आणि सारिपुत्ताच्या 'प्रकाशरेषे'वरून स्फोटजनित प्रकाश क्रॅबपेक्षा प्रचंड होता, पण कमी काळ टिकला असे दिसत होते. ताऱ्याचे अंतर जवळ जवळ हजार प्रकाश वर्षे निश्चित करण्यात आले आणि इतक्या अंतरावरून येणारा प्रकाश पृथ्वीवर काही दिवस रात्रीचा दिवस करू शकला, यावरून तो स्फोट अतिप्रचंड होता याबद्दल तज्ज्ञांत दुमत नव्हते.

इतक्या प्रचंड स्फोटाची नोंद भारताबाहेर इतरत्र होती का, याची शोधाशोध सुरू झाली. स्फोटाच्या काळात युरोपमध्ये रोमन साम्राज्याचा

चास होऊन अजून नव्या संस्कृतीचा पुनर्जन्म झालेला नव्हता. त्यामुळे त्या काळाचा लेखी पुरावा फारसा नव्हता. नाही म्हणायला, काही कॅथॉलिक मठवासीयांनी केलेले लिखाण सापडले. पण त्यात सारिपुत्तासारख्या वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून केलेल्या नोंदी नव्हत्या. 'दैवी प्रकोप', 'प्रलय जवळ आला' अशा तऱ्हेची विधानेच त्यात प्रामुख्याने होती. अमेरिकेतील रेड इंडियन जमातींचा अभ्यास करणाऱ्यांनी मात्र त्यांच्या काही प्रचलित कर्मकांडांचा ह्या स्फोटाशी संबंध जोडला. चायना तज्ञांनी पुष्कळ प्रयत्न केला, पण त्यांना विश्वसनीय नोंदी सापडल्या नाहीत.

पुरातत्त्ववेत्ते आणि इतिहासकार भूतकालाकडे पाहात असताना शास्त्रज्ञ मात्र चिंतातुर नजरेने भविष्याकडे नजर टाकत होते. जर स्फोटस्थानाचे अंतर हजार प्रकाश वर्षे असेल, तर स्फोट घडल्यानंतर हजार वर्षांनी प्रकाश प्रथम पृथ्वीपर्यंत पोचला असणार. स्फोटजनित विश्वकिरणांना- त्यांच्या वाटेतील चुंबकीय क्षेत्राच्या अडथळ्यामुळे- पृथ्वीपर्यंत पोचायला दुप्पट तिप्पट वेळ लागणार. म्हणजे प्रकाशानंतर हजार-दोन हजार वर्षांनी ही विश्वकिरणे पृथ्वीपर्यंत पोचणार. स्फोटातला प्रकाश येऊन जवळजवळ साडेतेराशे वर्षे झाली. अद्याप विश्वकिरणे येऊन पोचली नव्हती. याचा अर्थ धोका टळला असे नव्हते- तो भविष्यकाळात केव्हाही येऊन ठेपणार होता. धोका केवढा होता?

सारिपुत्ताला उत्तर माहीत नव्हते. अविनाश आणि त्याचे सहकारी इतर शास्त्रज्ञ देखील चाचपडत उत्तराचा अंदाज घेत होते. सर्वसामान्यपणे असे मानले जाते की, क्रॅबसारखा स्फोट आपल्यापासून पन्नास प्रकाशवर्ष अंतरापर्यंत घडला, तर त्यातून येणारे विश्वकिरण हानिकारक ठरतील. हा तारकास्फोट हजार प्रकाश वर्षे- म्हणजे ह्या धोक्याच्या सीमेपेक्षा वीसपट लांबीवर झाला. त्यामुळे त्यातील विश्वकिरणांचा मारा चारशे पटीने मंद-धोक्याच्या मर्यादेपेक्षा कमी असणार. इथपर्यंत सर्व ठीक होते. पण तारकास्फोट क्रॅबपेक्षा प्रचंड होता आणि म्हणून हे गणित तितकेसे समाधानकारक नव्हते. अविनाशसारखे काही शास्त्रज्ञ विश्वकिरणांचा धोका दुर्लक्षित्याजोगा नाही अशा मताचे होते.

अखेर तडजोड म्हणून जगातल्या अंतराळ संस्थांनी एक प्रयोग आयोजिला. त्यांनी स्फोटाच्या दिशेने अंतराळ शोधक (स्पेस प्रोब) धाडले. त्यात विश्वकिरणांचे मोजमाप करणारी उपकरणे होती. पृथ्वीच्या रोखाने येणारी विश्वकिरणे धोकादायक आहेत का, याची माहिती हे शोधक आगाऊ पुरवणार होते.

पण, जर ती धोकादायक ठरली तर काय? आजचे तंत्रज्ञान मानवाचा बचाव करायला समर्थ नाही याची अविनाशला जाणीव होती. पुढल्या दोन-तीन शतकांत विज्ञानाची मजल कदाचित आपला बचाव करण्यापर्यंत जाईल. पण तोपर्यंत विश्वकिरणे वाट पाहतील का? अविनाशला याचे उत्तर माहीत नव्हते. पृथ्वीवरील कोणताच शास्त्रज्ञ त्या प्रश्नाची उत्तर देऊ शकला नसता.

ह्या प्रश्नाची गुरूकिल्ली होती भविष्यकाळात!

भविष्यकाळ

एका किल्ल्याच्या प्रशस्त आवारात दहाबारा मुले खेळत होती. किल्ला कसला नुसते भग्नावशेष होते. पण ते किल्ल्याच्या एकेकाळच्या भक्कमपणाची, सुबकतेची आणि ऐश्वर्याची आठवण करून देत होते. भिंतीचा लाल रंग, नक्षीकाम वगैरे अजून पुसट पुसट दिसत होते. एखाद्या पुराण वस्तुतज्ञाला इथे नक्कीच संशोधनाला भरपूर वाव होता.

पण मुलांचे लक्ष तिकडे नव्हते. ते गुंतले होते एका महत्त्वाच्या उत्खननात. त्यांच्या म्होरक्याची कल्पना अशी की, जमिनीत खणत खणत गेले, की पृथ्वीचे दुसरे टोक सापडेल. कारण त्याला आजोबांनी सांगितले होते की पृथ्वी गोल आहे. हे त्यांचे विधान पडताळून पाहायला त्याने हा 'वैज्ञानिक' प्रयोग आरंभला होता. पण अर्थातच ह्या कठीण प्रयोगामागे निव्वळ वैज्ञानिक वृत्ती नव्हती. पृथ्वीचे दुसरे टोक इथल्यापेक्षा अधिक आकर्षक आहे, तिथे खजिना आहे, जादूच्या गोष्टी असतील वगैरे त्याने स्वतःला आणि आपल्या कंपूला पटवून दिले होते.

म्हणून सर्वजण जीव तोडून खणत होते.

- आणि अखेर प्रयत्नांना यश मिळाले. म्हणजे पृथ्वीचे टोक सापडले असे नव्हे, तर पुरलेला खजिना सापडला! धातूची एक सीलबंद नळकांडी होती. म्होरक्याने ती उचलली. सर्व मुले त्याच्याभोवती जमा झाली आणि तर्कानी सुरूवात झाली.

... "ह्यात सोन्याची नाणी असणार."

... "हिऱ्यांनी भरलेली असणार ही नळकांडी."

... "छे, छे! त्यात जादूची काठी आहे."

... "आणि त्यात कोंडलेला राक्षस असला तर ?"

यांतल्या शेवटच्या तर्काने सर्वांना सावध केले आणि सील फोडून झाकण उघडावे की नाही याबद्दल वाद सुरू झाला. शेवटी म्होरक्याने निर्णय घेतला, "आपण हे आजोबांना दाखवू या."

खणण्याचे काम तहकूब करून ते टोळके आजोबांकडे धावले.

आजोबा वसाहतीपासून लांब राहत. त्यांचे वय कोणालाच माहीत नव्हते. तसे ते कोणाचे आजोबा नव्हते. पण त्यांचे पांढरे केस, लांब दाढी आणि गोष्टींचा साठा ही 'क्वॉलिफिकेशन्स' त्यांना आजोबा करायला पुरेशी होती शिवाय त्यांच्याकडे जुन्या पुस्तकांचा साठा होता आणि काही विचित्र भाषांचे ज्ञान होते. पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेल्या बऱ्याच गोष्टी ते सांगत. पूर्वी माणसाला उडणाऱ्या गाडीतून जाता येत असे, लांबच्या व्यक्तीशी घरबसल्या संभाषण करता येत असे, समुद्राखाली राहता-वावरता येत असे... अशा आजोबांच्या गोष्टी मुलांना कपोलकल्पित वाटत, पण ऐकायला आवडत. आजोबांनी तरी त्या गोष्टी प्रत्यक्ष कुठे अनुभवल्या होत्या? त्यांनी आपल्या वडिलांकडून ऐकल्या,

त्यांच्या वडिलांनी आपल्या वडिलांकडून... अशी ही साखळी कुठपर्यंत गेली होती ते आजोबांना तरी कुठे सांगता आले असते?

"आजोबा! आजोबा! ही पाहा गंमत." पुस्तके वाचण्यात दंग झालेल्या आजोबांभोवती मुलांनी गिल्ला केला. आजोबांनी नळकांडी घेतली, नीट तपासली आणि तीवरची अक्षरे पाहून ते उत्तेजित झाले. पण मुद्रा गंभीर ठेवून ते उद्गारले, "मुलांनो! मोठीच गंमत आणलीत तुम्ही. कुठे सापडली ही तुम्हांला?"

मुलांनी माहिती पुरवली आणि त्या नळकांडीबद्दल आपले तर्क पण सांगायला सुरूवात केली. ही नळकांडी आजोबांनीच उघडावी असे सर्वांचे मत होते. आणि आतील गोष्टींचा वाटा (मग ते हिरे असोत की, राक्षस असोत!) आजोबांना पण मिळणार होता. पण ती उघडण्यापूर्वीच आजोबांनी आतील गोष्टींचे निदान केले:

"मुलांनो! ही कालकुपी आहे. पुष्कळ वर्षापूर्वी जग कसे होते ते त्या वेळच्या माणसांनी, आपल्या पूर्वजांनी लिहून ठेवले होते. आणि ते लिखाण नंतरच्या माणसांना-आपल्यासारख्यांना-सुखरूप मिळावे म्हणून अशा नळकांडीत घालून मुद्दाम पुरून ठेवले. ते आज तुम्ही शोधून काढले."

आत खजिना किंवा जादूची गोष्ट नाही म्हणून मुले खट्टू झाली. पण निदान उडणाऱ्या, समुद्राखाली जाऊ शकणाऱ्या आपल्या पूर्वजांचा काहीतरी मनोरंजक किस्सा तरी असेल म्हणून त्यांची उत्सुकता अजून कायम होती. आजोबांनी कापऱ्या हातांनी सील फोडून कालकुपी उघडली.

आणि आतून निघाले कागद-आजोबांच्या जुन्या पुस्तकांतल्यासारखे. त्यातील भाषा आणि लिपी आजोबांच्या परिचयाची असावी. आजोबांनी भरकनू सर्व मजकूर वाचला आणि त्यांच्या तोंडून सुस्कारा बाहेर पडला, "काय ही नैसर्गिक दुर्घटना!" ते स्वतःशीच पुटपुटले आणि सुन्न बसून राहिले.

मग एकदम भानावर येऊन त्यांनी आसपासच्या मुलांच्या चेहऱ्यावरची उत्सुकता पाहिली, आणि कालकुपीतली हकीगत सांगायला सुरूवात केली. अर्थात मुलांना सर्व समजावून सांगायला आजोबांना वेळ लागला. आपण फक्त त्या लिखाणातील काही महत्त्वाच्या उताऱ्यांवर समाधान मानू या:

ह्या कालकुपीतील लिखाण जगातील सर्व देशांच्या संमतीने केलेले आहे. ह्या लिखाणाची एक एक प्रत इंग्रजीत आणि त्या देशाच्या राष्ट्रभाषेत लिहून राजधानीतल्या महत्त्वाच्या ठिकाणी कालकुपीत पुरण्यात येईल. तुमच्या हातात असलेली कालकुपी भारत देशाच्या नवी दिल्ली ह्या राजधानीतल्या लाल किल्ल्यातील दिवानेखाससमोर पुरली आहे. पुरल्याची तारीख आहे १० मार्च २०८० इसवी संवत...

कालकुपीत मानवी संस्कृतीचे तात्कालिक चित्रण करण्यात येते. दुर्दैवाने हे आजचे चित्रण सध्याच्या संस्कृतीचे शेवटचे ठरणार आहे.

कारण एका नैसर्गिक आपत्तीमुळे इजिप्त, बॉबिलोन आणि सिंधूपासून अबाधित चालत आलेल्या मानवी संस्कृतींचा अंत होत आहे. समाधानाची गोष्ट इतकीच की, हा अंत मानवाने स्वतःच्याच अविवेकी कृत्यांमुळे स्वतःवर ओढवून घेतला नाही. जे काय घडणार आहे त्यावर मानवाचा बिलकूल ताबा नाही...

ह्या घटनेची सुरुवात-मानवाच्या दृष्टिने-झाली ९ एप्रिल ६३२ (इ.स.). त्या वेळी भारत देशात सम्राट हर्षवर्धन याची राजवट चालू होती. त्या राजवटीत बौद्ध धर्माच्या महायानपंथाचा प्रमुख भिखू सारिपुत्त याने ह्या तारखेला एक प्रकाशमान तारा आकाशात पाहिला. त्या भिखूचे ताऱ्यांबद्दलचे ज्ञान त्या काळच्या मानाने पुष्कळ पुढे गेलेले होते. आपण पाहिला तो एक तारकास्फोट- प्राथमिक अवस्थेतला-आहे याची त्याला खात्री पटली आणि त्याने ताबडतोब सम्राटाच्या कानावर ही गोष्ट घातली. सम्राटाच्या सूचनेवरून त्याने अत्यंत काटेकोरपणे ह्या ताऱ्याचे निरीक्षण चालू ठेवले आणि त्याची नोंद ठेवली. पुढे ह्या नोंदी राजाज्ञेवरून ताम्रपत्रांवर कोरून, पुढच्या पिढीला केव्हातरी मिळाव्यात ह्या उद्देशाने ठिकठिकाणी पुरून ठेवण्यात आल्या. ह्या तारकास्फोटाच्या अवशेषांपासून पृथ्वीवासीयांनी भविष्यकाळात सावध राहावे अशी सारिपुत्ताने केलेली सूचना त्याच्या शेवटच्या ताम्रपत्रात दिसते. ती पाहून त्याच्या दूरदर्शित्वाचा आम्हाला आजही अचंबा वाटतो...

ही ताम्रपत्रे १९७९ (इ.स.) मध्ये विनोद गुप्ता नावाच्या पुरातत्त्ववेत्त्याला एका उत्खननात सापडली. त्याच्या संस्थेचे प्रमुख डॉ. भागवत हे स्वतः पाली भाषेचे पंडित होते. त्यांनी ताम्रपत्रातील माहितीचे खगोलशास्त्रीय महत्त्व ओळखून सैद्धान्तिक खगोलशास्त्राचे प्राध्यापक अविनाश नेने यांच्याशी संपर्क साधला. नेने आणि त्यांच्या प्रेरणेने इतर अनेक खगोलशास्त्रज्ञांनी सारिपुत्ताच्या माहितीवरून त्या तारकास्फोटाची सविस्तर माहिती मिळवली. शशक नशत्रातील तारकापुंजात एक हजार प्रकाशवर्षे अंतरावर हा स्फोट झाला. हा स्फोट धोकादायक अंतराच्या मर्यादपलीकडे झाला आणि म्हणून त्यातील अवशेषांकडून, विशेषकरून विश्वकिरणांपासून आपल्याला धोका नाही असे बहुसंख्य शास्त्रज्ञांचे मत पडले. परंतु काही अल्पसंख्य शास्त्रज्ञांनी हा स्फोट लांब असला, तरी अतिप्रचंड असल्याचे निदर्शनास आणून दिले. त्यांच्या मते विश्वकिरणांचा धोका टळलेला नाही....

अखेर १९८५ मध्ये विश्वकिरणांच्या रोखाने अंतराळ शोधक पाठवण्यात आले. येणाऱ्या विश्वकिरणांचे मोजमाप करून त्याची माहिती पृथ्वीकडे पाठवण्याचे काम त्यांतील उपकरणे करणार अशी योजना होती. परंतु नंतर हा संभाव्य धोका शास्त्रज्ञ विसरून गेले. सामान्य माणसाला तर ह्या धोक्याची कल्पनाही दिली गेली नाही..

एकविसावे शतक चालू झाले, निम्मे संपले, संपत आले. आणि मग ह्या वर्षाच्या पाहिल्याच दिवशी विश्वकिरण येत असल्याचे, ह्या

अंतराळ शोधकांनी कळवायला सुरुवात केली. प्रथम हा किरणांचा मारा मंद होता, पण पुढे त्यात भराभर वाढ व्हायला लागली. शास्त्रज्ञांनी धोक्याच्या सूचना दिल्या. पृथ्वी भोवतालच्या वायुमंडलातील ओझोन वायूच्या थराकडे त्यांचे लक्ष होते...

फेब्रुवारीतच ओझोनच्या प्रमाणात घट दिसू लागली. सूर्याच्या अल्ट्राव्हायोलेट किरणांपासून आपले-म्हणजे पृथ्वीवरील जीवसृष्टीचे-रक्षण करायची त्याची क्षमता कमी होणार. अशा किरणांपासून रक्षण करण्यासाठी जनसमुदायाने ठिकठिकाणी बांधलेल्या शेल्टर्सकडे धाव घेतली. ही आसऱ्याची ठिकाणे अणुयुद्धातून उत्पन्न होणाऱ्या प्राणघातक द्रव्यांपासून रक्षण व्हावे यासाठी बांधली होती. त्यांचा असा उपयोग होईल असे कोणाला वाटले नव्हते.

पण हे आसरे तरी किती वेळ आमचा बचाव करणार? आजच्या तारखेपर्यंत पृथ्वीची जनसंख्या निम्म्यापर्यंत कमी झाली आहे आणि दिवसेंदिवस प्राणहानी वाढत्या प्रमाणात आहे. जर विश्वकिरणांचा मारा लवकर थांबला तर अजूनही ओझोन पुन्हा भरून निघेल आणि पृथ्वीवर मानवजातीला भवितव्य राहील. त्या आशेने आमच्या वंशजांकरता आम्ही ही कालकुपी तयार केली आहे...

जर हे संकट आणखी दोन-तीन शतकांनंतर आले असते तर कदाचित त्यापासून रक्षण करण्याचे तंत्रज्ञान मानवाला लाभले असते. अजूनही आम्हांला आशा आहे की डॉंगराच्या गुहांत राहणारे आमचे जंगली बांधव किंवा धुत्रप्रदेशात राहणाऱ्या जमाती थोड्या प्रमाणात वाचतील आणि वंशवृद्धी करतील. तसे झाले तर परत मानव प्रगतीच्या पायऱ्या चढेल यात शंका नाही...

शेवटी जाता जाता, आमच्या मनात एक विचार येतो. 'तारकास्फोट हा विश्वात घडणाऱ्या घटनांपैकी जलद घडणारी घटना समजली जाते. पण हा कालखंड मानवी जीवनकालापेक्षा कितीतरी जास्त आहे. हा तारकास्फोट घडला त्यावेळी ग्रीक संस्कृती नांदत होती. भारतात मौर्य साम्राज्य यायचे हाते. बुद्धाचा अवतार होऊन गेला होता, पण जीजस अजून जन्मायचा होता. स्फोटापासून प्रकाश पृथ्वीपर्यंत यायला इथे ख्रिस्तानंतरचे सातवे शतक उजाडले. आणि आता स्फोटावशेषांपासून आमचा अंत होताना आम्ही पाहतोय ते एकविसाव्या शतकात!

मानवी जीवन अंतराळातील घटनांपुढे किती तुच्छ आहे याची आम्हांला ह्या स्फोटाने जाणीव करून दिली.

(श्री. जयंत नारळीकर लिखित, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे प्रकाशित, 'अंतराळातील भस्मासुर' मधून साभार)